

Analyzing the Manifestations of Social Capital in *Hamsayeh-hā* in Light of Robert Putnam's Theory

Sara pouremad¹

Hosein-Ali Ghobadi², Saeed Bozorg Bigdeli³

Abstract

Among interdisciplinary approaches, the sociology of literature is a modern approach in literary criticism that examines the interaction between society and literature. This study explores manifestations of one social issue—namely, social capital—in the novel *Hamsāyeh-hā*, drawing on the theoretical framework of Robert Putnam. The research method is descriptive-analytical, and the novel is examined through close reading and library-based tools, with the aid of software when needed. The article addressed the following questions: How are the components of social capital (trust, participation, and norms) represented in *Hamsāyeh-hā*, and what underlying factors shape the state of social capital as portrayed by Maḥmūd?

The study finds that the component of trust and its subcategories (basic, interpersonal, and abstract trust) are depicted as largely absent, reflecting a pervasive atmosphere of distrust. The subcomponent of mutual aid appears frequently in the narrative, pointing to a strong presence of altruism and humanity in Iranian society. The subcomponent of collaboration is prominent and aligns with national objectives, reflecting a patriotic sentiment. The subcomponents of social support, sense of efficacy and social effectiveness, and social mediation are represented to varying degrees. Their overall presence indicates constructive social interactions and the prevalence of high moral and human values within Iranian society. The most influential factors in the formation of social capital in the novel include the nationalization of the oil industry and the formation and activities of various political parties in Iran—particularly the Tudeh Party. In contrast, the most significant factors in the emergence of anti-social-capital components are the occupation of Khuzestan by British forces, the elimination of parliamentary, cabinet, and party power by Moḥammad-Rezā Pahlavi, and the increasing dysfunction of the government at various levels and institutions.

Keywords: social capital, Robert Putnam, contemporary Persian novel, Ahmad Mahmoud, Hamsaye'ha.

Received: 17 January 2025 :: Revised: -
Accepted: 10 May 2025 :: Published Online: 21 August 2025

1. PhD in Persian Language and Literature, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran.
E-mail: S.pouremad@modares.ac.ir <http://orcid.org/0009-0000-1335-4746>
2. Professor at the Department of Persian Language and Literature, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran.
(Corresponding author)
E-mail: hghobadi@modares.ac.ir <http://orcid.org/0009-0001-0383-871X>
3. Professor at the Department of Persian Language and Literature, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran.
E-mail: bozorgbs@modares.ac.ir <http://orcid.org/0000-0001-9633-7019>

How to cite this article:

Pouremad, S., Ghobadi, H. A., & Bozorg Bigdeli, S. (2025). Analyzing the manifestations of social capital in *Hamsayeh-hā* in light of Robert Putnam's theory. *New Literary Studies*, 58(1), 133-142. <https://doi.org/10.22067/jls.2025.92135.1682>

Authors retain the copyright and full publishing rights. This is an open access article distributed under article distributed under [Creative Commons Attribution 4.0 International License \(CC BY 4.0\)](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

Extended Abstract

Introduction

In the social capital approach, social relationships and interactions are considered a form of capital, alongside other types such as physical, financial, human, cultural, and symbolic capital. One of the key theories of social capital is that of Robert Putnam, which offers a comprehensive and systematic interpretation of social interactions. According to this theory, social capital is examined through three main components: social trust, social participation, and social norm—each comprising several subcomponents.

Ahmad Mahmoud, as evidenced by his body of work, is one of the most prominent contemporary Iranian novelists. His novel *Hamsayeh-ha* (The Neighbors), by reflecting the conditions of Iranian society during the years 1944–1952 (1323–1331 SH), focusing particularly on the events preceding the nationalization of the oil industry, and portraying the events of that historical period, provides a fertile ground for sociological critique.

This novel depicts the uprising and protests of the working class and proletariat against class-based system and poverty, thus positioning Mahmoud as a quintessential representative of social realism. Indeed, as an observer of the lives of society's downtrodden, Mahmoud depicts the harsh social realities and expresses his critical perspective.

Accordingly, this novel provides an appropriate setting for analyzing the state of social capital in that era and portrays the state of social capital as being rooted in the political and social issue, urban problems of Ahvaz in the 1920s and 1930s, the nationalization movement of the oil industry, and the formation and activities of political parties.

Methodology

The methodology of this study is descriptive-analytical. It involves a close examination of *Hamsāyeh-hā* through library-based tools and, where necessary, digital software. To determine the frequency of themes and concepts, the study also necessarily employed appropriate statistical methods.

Discussion

All three types of trust—whether basic, interpersonal, or abstract—are largely absent in *Hamsāyeh-hā*, and a pervasive sense of distrust dominates the whole story and its characters.

In contrast, the component of mutual aid is clearly present throughout the novel, with numerous examples. The greatest number of instances can be found among the lower classes, particularly the neighbors living near the house where Khāled and his family live. The protagonist himself is one of the people who do many acts of kindness and cooperation.

The component of collaboration is also present in the novel, often centered around political matters—especially the nationalization of the oil industry that people from across southern Iran, especially those in Ahvaz—workers, shopkeepers, clerks, students, men and women, young and old—are depicted as uniting and rising up in support of it.

Social support, like mutual aid—which is closely related to that—is also present in *Hamsāyeh-hā* with many examples, mostly occurring among neighbors. Khāled and his mother, despite the difficulties they face in the absence of the father, provide more social support to their neighbors than others. Another form of social support reflected in the novel is the support that the Tudeh Party leaders give to factory workers. Due to the author's Marxist and left-leaning political orientation and his membership in the Tudeh Party, the social influence and effectiveness portrayed in the novel is largely limited to this party and its leaders and members. The author deliberately emphasizes their role and impact on society and especially on workers and the lower classes. Social mediation also plays a notable role in the house where the neighbors live, especially because of occasional disputes among them.

Conclusion

Social capital, as a conceptual framework, reflects the characteristics as well as the quantity and quality of social relationships within a society. Accordingly, an examination of the portrayal of social capital in *Hamsāyeh-hā* reveals both quantitative and qualitative aspects of social actions and relationships in Iranian society during the 1940s and the early 1950s.

Our findings indicate that, in the novel, the events leading up to the nationalization of the oil industry, the central role of the people in those events, and the formation and activities of various political parties—including the Tudeh Party—are among the most significant factors contributing to the development of social capital.

In contrast, the British occupation of Khuzestan, the gradual elimination of the authority of the parliament, cabinet, national leaders, and political parties by Mohammad Reza Shah Pahlavi, as well as the inefficiency of the state across various

institutions and levels, are identified as the primary forces behind the erosion of social capital and the emergence of anti-social capital components.

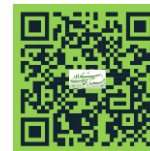
The most frequent subcomponent of social capital in the novel is collaboration, with 43 instances (26.06% of total occurrences), while the most frequent anti-social capital subcomponent is abstract distrust, with 35 instances (21.21%).

In *Hamsāyeh-hā*, collaboration is primarily reflected in the collective actions of various social groups in Khuzestan—especially in Ahvaz—toward the nationalization of the oil industry. In all major social movements and transformations, it is ultimately the people who play the decisive role. Likewise, during the early 1950s oil nationalization movement in Iran, ordinary citizens were active agents and played a significant role in its success.

The subcomponent of mutual aid is also represented in the novel, reflecting the prevalence of altruism and humanity within Iranian society, even under difficult economic and social conditions.

The subcomponents of social support, sense of efficacy, and mediation also appear in novel, each to varying degrees. Their presence reflects the existence of constructive social interactions and strong moral and human values in the Iranian social context.

By contrast, the trust subcomponents are absent in the novel, indicating a widespread atmosphere of distrust, which is rooted in the political, social, and economic conditions of the time. Among them, abstract distrust—which is the most frequently observed anti-social capital factor in the novel—is linked to the inefficiency and corruption of the government and its institutions (including law enforcement, healthcare, employment, and others), as well as the political repression that characterized that era.

تحلیل نمودهای سرمایه اجتماعی در رمان همسایه‌ها

براساس نظریه پاتنام

سارا پورعماد^۱، حسین علی قبادی^۲، سعید بزرگ بیگدلی^۳

چکیده

از میان پژوهش‌های بینارشته‌ای، جامعه‌شناسی ادبیات یکی از گرایش‌های نوین در نقد ادبی است که به بحث درباره تعامل جامعه و ادبیات می‌پردازد. این پژوهش درصدد است بر پایه آرای پاتنام، یکی از مسئله‌های اجتماعی را در رمان «همسایه‌ها» بکاود. روش این پژوهش، توصیفی - تحلیلی است که با استقصای در متن و استناد به آن تجزیه و تحلیل صورت می‌گیرد. این مقاله به تحلیل نمودهای سرمایه اجتماعی در رمان همسایه‌ها پرداخته و به این پرسش‌ها پاسخ داده که وضعیت سرمایه اجتماعی‌ای که محمود روایت می‌کند، ریشه در چه عواملی دارد و مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی (اعتماد، مشارکت و هنجار) چگونه بازتاب یافته‌اند. نتایج بیانگر آن است که در این رمان مؤثرترین عوامل بر سرمایه اجتماعی، وقایع ملی شدن صنعت نفت و شکل‌گیری و فعالیت احزاب مختلف در ایران از جمله حزب توده است و مؤثرترین عوامل بر شکل‌گیری مؤلفه‌های ضد سرمایه اجتماعی اشغال خوزستان توسط نیروهای انگلیسی و حذف قدرت مجلس، کابینه، سران مملکتی و احزاب توسط محمدرضا پهلوی و ناکارآمد شدن دولت در سطوح و نهادهای مختلف است. مؤلفه اعتماد و زیرمؤلفه‌های آن (اعتماد بنیادی، بین‌شخصی و انتزاعی) به صورت منفی، یعنی بی‌اعتمادی گسترده بازتاب یافته است. زیرمؤلفه همیاری مثبت است که نشان از وفور نوع دوستی و انسانیت در جامعه ایرانی است. زیرمؤلفه همکاری مثبت است و در راستای اهداف ملی و رنگ و بوی میهنی دارد. زیرمؤلفه‌های حمایت اجتماعی، احساس اثرگذاری و کارایی اجتماعی و وساطت اجتماعی با درصدهای مختلف مثبت است. مثبت بودن این زیرمؤلفه‌ها بیانگر تعاملات مثبت و ارزش‌های اخلاقی و انسانی والا در جامعه ایرانی است.

کلیدواژه‌ها: سرمایه اجتماعی، رابرت پاتنام، رمان معاصر فارسی، احمد محمود، همسایه‌ها.

۱. دانش آموخته دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران.

E-mail: S.pouremad@modares.ac.ir

<http://orcid.org/0009-0000-1335-4746>

۲. استاد گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران. (نویسنده مسئول)

E-mail: hghobadi@modares.ac.ir

<http://orcid.org/0009-0001-0383-871X>

۳. استاد گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران.

E-mail: bozorghs@modares.ac.ir

<http://orcid.org/0000-0001-9633-7019>

ارجاع به این مقاله:

پورعماد، س.، قبادی، ح.ع.، و بزرگ بیگدلی، س. (۱۴۰۴). تحلیل نمودهای سرمایه اجتماعی در رمان همسایه‌ها براساس

نظریه پاتنام. جستارهای نوین ادبی، ۱(۵۸)، ۱۴۳-۱۳۳. <https://doi.org/10.22067/jls.2025.92135.1682>

۱- مقدمه

سرمایه اجتماعی، مناسبات و روابط اجتماعی را سرمایه‌ای در کنار سایر انواع سرمایه (فیزیکی، مالی، انسانی، فرهنگی، نمادین) می‌داند. نقد جامعه‌شناسانه ادبیات، با تأکید بر نگاهی محتوامحور، شنیدن صداهای پنهان و کشف مضمون‌های نهانی آفرینش‌های ادبی را در دستور کار خود قرار می‌دهد. از اهمیت بررسی و نقد رمان‌ها از رهگذر خوانش جامعه‌شناسانه رمان و گشودن لایه‌های پنهان و ترجمه دلالت‌مند نشانه‌ها و نمودهای آن می‌توان به پی بردن به چگونگی بازتاب سازوکارهای فکری، فرهنگی و اجتماعی جوامع در رمان‌ها اشاره کرد و به علت بازتاب صریح و روشن سرمایه اجتماعی و ساختارهای حاکم بر جوامع می‌توان، کیفیت روابط بین افراد، اجتماعات، حکومت و همچنین روابط درون‌گروهی و برون‌گروهی را در سطوح خرد و کلان مورد تحلیل و بررسی قرار داد. یکی از نظریه‌های مهم سرمایه اجتماعی، نظریه رابرت پاتنام است که تفسیر جامع و نظام‌مندی از تعاملات اجتماعی ارائه می‌دهد. به موجب این نظریه، سرمایه اجتماعی در قالب سه مؤلفه بررسی می‌شود: اعتماد اجتماعی، مشارکت اجتماعی و هنجار اجتماعی. بی‌تردید احمد محمود به شهادت آثارش، یکی از تواناترین نویسندگان معاصر است. رمان همسایه‌ها با بازتاب وضعیت جامعه ایران در سال‌های ۱۳۳۱-۱۳۳۳ ه.ش و توجه خاص به وقایع پیش از ملی شدن صنعت نفت و توصیف اتفاقات آن دوره تاریخی، زمینه‌های لازم برای نقد جامعه‌شناسانه را فراهم می‌کند. این رمان در حقیقت خیزش و اعتراض کارگران و طبقه پرولتاریا علیه نظام طبقاتی و فقر است و این باعث شده، محمود را نماینده تمام‌عیار رئالیسم اجتماعی بدانیم. در واقع او در مقام تماشاگر زندگانی مردم رنج‌دیده جامعه، واقعیات تلخ اجتماعی را مجسم و دیدگاه معترضانه خود را بیان می‌کند؛ بنابراین این رمان بستر مناسبی را برای تجزیه و تحلیل سرمایه اجتماعی بازنمایی شده جامعه وقت توسط محمود به دست می‌دهد و ریشه وضعیت سرمایه اجتماعی که متأثر از مسائل سیاسی و اجتماعی و معضلات جامعه شهری اهواز در دهه بیست و سی است و تأثیراتی که از نهضت ملی شدن نفت و شکل‌گیری و فعالیت احزاب پذیرفته از نگاه و زاویه دید محمود به تصویر می‌کشد.

۱-۱- سؤالات پژوهش

با توجه به ویژگی‌های جامعه‌شناختی و تاریخی رمان همسایه‌ها و نظر به اهمیت سرمایه اجتماعی، در شکل‌دهی روابط اجتماعی در سطوح خرد و کلان این پژوهش در پی پاسخ دادن به پرسش‌های زیر بوده است:

۱. وضعیت سرمایه اجتماعی بازتاب یافته در رمان همسایه‌ها ریشه در چه عواملی دارد؟

۲. انواع مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی بازنمایی شده در رمان همسایه‌ها کدامند؟

۳. انواع مؤلفه‌های ضد سرمایه اجتماعی بازنمایی شده در رمان همسایه‌ها کدامند؟

۱-۲-پیشینه تحقیق

تا جایی که بررسی شد، تا حال حاضر یک کتاب، چند پایان‌نامه و رساله و تعدادی مقاله به‌صورت مستقل یا فرعی به سرمایه اجتماعی در ادبیات فارسی پرداخته‌اند که تجزیه و تحلیل بیشتر آن‌ها براساس نظریه انواع سرمایه پیر بوردیو بوده است. نگاه بوردیو به سرمایه اجتماعی نگاهی ابزاری است و به هر نوع قابلیت، مهارت و توانایی اطلاق می‌کند که فرد می‌تواند در جامعه به‌صورت اکتسابی یا انتسابی به آن دست یافته و در روابطش با سایر گروه‌ها و افراد در پیشبرد موقعیت خویش بهره‌مند شود. با اینکه سهم بوردیو در اشاعه مفهوم سرمایه اجتماعی انکارناپذیر است؛ اما نظریات او از ایراد خالی نیست، به‌خصوص اینکه او سرمایه اجتماعی را دارایی انحصاری نخبگان می‌داند که برای حفظ موقعیت نسبی آنان طراحی شده است. او بیش از حد بر نقش سرمایه اجتماعی متکی بر روابط خویشاوندی تأکید می‌کند و علی‌رغم دغدغه‌های وی برای تصدیق عامل، به نظر می‌رسد، نظریه او در یک مدل نسبتاً ایستا از سلسله‌مراتب اجتماعی ریشه دارد (متفکر آزاد و همکاران، ۱۳۹۳، ص. ۴۳).

از میان پایان‌نامه و رساله‌هایی که به بررسی و تحلیل سرمایه اجتماعی در ادبیات معاصر پرداخته‌اند، می‌توان به پایان‌نامه لیلا رکابدار با عنوان «بررسی مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی در داستان‌نامه بهمنیاری» (۱۳۹۰)، رساله دکتری صدف گلمرادی با عنوان «نقد جامعه‌شناختی سرمایه‌های شخصیت‌های زن در رمان‌های منتخب پس از انقلاب اسلامی» (۱۳۹۳)، پایان‌نامه کارشناسی ارشد حماسه جلالی با عنوان «بررسی مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی در رمان نوجوان: همسایه‌ها احمد محمود، بادبادک‌باز خالد حسینی، روز و شب یوسف محمود دولت‌آبادی و زندگی پیش‌رو از رومن گاری» (۱۳۹۸) و رساله دکتری محمود ذباج با عنوان «نقد جامعه‌شناختی نظریه سرمایه پیر بوردیو و کاربرد آن در تحلیل رمان ایرانی» (۱۳۹۹) اشاره کرد.

تعداد و تنوع موضوعی مقالات در حوزه سرمایه اجتماعی در ادبیات فارسی بیشتر از کتاب و پایان‌نامه است. هم در ادبیات کلاسیک و هم ادبیات معاصر بدان پرداخته‌اند و دیدگاه‌های نظریه‌پردازان بیشتری بررسی قرار گرفته است و بعضی مقالات منحصرراً بر سرمایه اجتماعی متمرکز است.

تعدادی از مهم‌ترین مقالاتی که به بررسی سرمایه اجتماعی در آثار معاصر فارسی پرداخته‌اند، عبارتند از: «نقد سرمایه و ضد سرمایه اجتماعی در شعر داروگ و آی آدم‌ها از نیما و سرود باران از بدر شاکر سیاب» (مشایخی و

احمدی انارمرزی، ۱۳۹۰)، «ماهیت و جایگاه انواع مشارکت اجتماعی در ضرب‌المثل‌های داستان‌نامه بهمنیاری» (محسنی و همکاران، ۱۳۹۲)، «نقد جامعه‌شناسانه سرمایه‌های زنان در رمان قصه تهمینه محمد محمدعلی براساس نظریه انواع سرمایه پیر بوردیو» (گلمرادی و همکاران، ۱۳۹۳)، «جامعه‌شناسی رمان خاله‌بازی از بلقیس سلیمانی بر مبنای نظریه پیر بوردیو» (خادمی کولایی و همکاران، ۱۳۹۴)، «نقد جامعه‌شناختی سرمایه‌های اجتماعی و فرهنگی زنان در رمان دل فولاد اثر منیر و روانی‌پور» (گلمرادی، ۱۳۹۴)، «نقد جامعه‌شناختی سرمایه‌های شخصیت‌های زن در داستان کنیز و منیر و روانی‌پور براساس نظریه انواع سرمایه پیر بوردیو جامعه‌شناس فرانسوی» (گلمرادی، ۱۳۹۴)، «نقد جامعه‌شناسانه سرمایه‌های شخصیت‌های زن در رمان نیمه غایب براساس نظریه انواع سرمایه پیر بوردیو» (حسینی و گلمرادیف، ۱۳۹۵) و «بررسی جامعه‌شناختی رمان پرنده من اثر فریا وفی، براساس نظریه عمل‌پی‌یر بوردیو» (مشفق و دوستی، ۱۳۹۶).

هیچ‌کدام از مقالات مذکور سرمایه‌های اجتماعی آثار مورد نظر را براساس آرای پاتنام تحلیل نکرده که اصلی‌ترین وجه تمایز این پژوهش با آثار تألیف شده در این حوزه است. در باب اهمیت آرای پاتنام بر دیگر نظریه‌پردازان سرمایه اجتماعی می‌توان گفت، فوکویاما فقط بر شبکه‌های غیررسمی اهتمام دارد. بوردیو بر خصلت ناملموس بودن سرمایه اجتماعی توجه دارد و بر مشارکت و شبکه تأکید می‌نماید اما پاتنام هر سه مؤلفه را موردتوجه قرار داده است و سرمایه اجتماعی را به‌عنوان اعتماد، هنجار و شبکه‌های پیوند تعریف می‌کند. همچنین سرمایه اجتماعی از نگاه پاتنام بر منافع جمعی تکیه دارد؛ درحالی‌که از دیدگاه کلمن، بوردیو و فوکویاما بر منافع فردی است (جاوید و ایزدی، ۱۳۸۹، ص. ۴).

در مورد رمان همسایه‌ها نیز با وجود پژوهش‌های متعدد اعم از مقاله تا پایان‌نامه که در درباره این رمان صورت گرفته است، تاکنون هیچ پژوهشی به تحلیل بازتاب سرمایه اجتماعی در این رمان نپرداخته است.

۲- مبانی نظری

پیدایش اصلاح سرمایه اجتماعی به‌طور هدفمند را می‌توان برای نخستین بار به لیدا. جی. هانیفان، مدیر یکی از مدارس روستایی ویرجینیای غربی در آمریکا نسبت داد. از آن زمان، با توجه به اهمیت این مبحث نوظهور، پژوهش‌ها و مطالعات بسیاری از سوی دانشمندان و نظریه‌پردازانی مانند «پیر بوردیو»، «جیمز کلمن»، «رابرت پاتنام» و «فرانسیس فوکویاما» صورت پذیرفته که در نهایت مفهوم سرمایه اجتماعی امروزی تدوین گردید.

در سال ۱۹۷۲، پیر بوردیو، جامعه‌شناس فرانسوی، اولین تعریف منسجم خود از سرمایه اجتماعی را ارائه و دوازده سال بعد، پس از فرمول‌بندی دقیق و نظام‌مند، آن را در کتاب خویش مطرح ساخت. در این کتاب، از سرمایه اجتماعی به‌عنوان عنصری مهم در تحلیل جوامع سخن به میان آورده که بر ساختار و عملکرد جوامع نقشی سازنده و مثبت ایفا می‌کند. در سال ۲۰۰۰، با انتشار اثر پاتنام، توجه اذهان عمومی به سمت مفهوم ارائه شده از سوی این دانشمند علوم سیاسی معطوف گردید؛ چراکه در این کتاب، سرمایه اجتماعی عاملی مؤثر در تقویت نظام‌های سیاسی معرفی گردیده و عاملی مهم و اساسی در فعالیت‌های سیاسی و تقویت دموکراسی به شمار می‌آید (احمدی، ۱۳۸۹، ص. ۲۵۴). توسعه تئوری سرمایه اجتماعی بیش از هر چیز وام‌دار کارهای پژوهشی رابرت پاتنام است (روشنفکر و ذکایی، ۱۳۸۵، ص. ۱۱۷). پاتنام با گسترش مفهوم سرمایه اجتماعی و معرفی آن به‌عنوان منبعی برای بروز کارکردها در سطح اجتماعی، به‌نوعی، بر جنبه مثبت سرمایه اجتماعی تأکید می‌کند (متفکر آزاد و همکاران، ۱۳۹۳، ص. ۴۳). به بیانی دیگر با بررسی و تحلیل دیدگاه پاتنام در مقایسه با دیگر صاحب‌نظران، می‌توان دریافت که او، بر اهمیت سرمایه اجتماعی و نقش آن در ظهور منافع جمعی و توسعه اجتماعی تأکید داشته است.

پاتنام مشکل اصلی دموکراسی‌های غربی را افراط‌گرایی فردگرایانه معرفی کرده و به اهمیت وجود توازن بین حقوق فردی و مسئولیت جمعی، به‌عنوان شرط کارآمدی دموکراسی تأکید می‌کند (پاتنام، ۱۳۹۲، صص. ۱۴-۱۵). اعتماد، هنجارها و شبکه‌ها به‌عنوان پیش‌نیازهای سرمایه اجتماعی ضامن کیفیت اجرای خود بوده و بر اثر همکاری‌های موفق این سه جزء با یکدیگر، دارایی‌های اجتماعی پدید آمده که تسهیل‌کننده همکاری‌های بعدی موضوعات غیر مرتبط با آن خواهد شد (تاجبخش، ۱۳۸۹، ص. ۹۹).

۲-۱- اعتماد اجتماعی

برای ایجاد تعاون و همبستگی در جامعه، شاخص‌های زیادی وجود دارد. یکی از مهم‌ترین آن‌ها اعتماد افراد جامعه به همدیگر و اعتماد متقابل مردم و حکومت است. اعتماد اجتماعی در روابط بین‌شخصی، انتزاعی و نهادی عامل مهمی در پیشبرد اهداف جامعه و لازمه شکل‌گیری پیوندها و ارتباطات اجتماعی است.

«اعتماد اجتماعی کارکردهای متعدد روان‌شناختی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی دارد و از این‌رو، نقش مهمی را در زندگی فردی و اجتماعی انسان ایفا می‌کند. اعتماد اجتماعی از سویی برای سلامت روان افراد اهمیت زیادی دارد؛ از سوی دیگر، اعتماد، مشارکت را در زمینه‌های مختلف اقتصادی، اجتماعی، سیاسی و فرهنگی سرعت بخشیده و تمایل افراد را برای همکاری با گروه‌های مختلف جامعه را افزایش می‌دهد. از این‌رو اعتماد اجتماعی را مهم‌ترین مؤلفه سرمایه اجتماعی و

یکی از عناصر اساسی انسجام و نظم در جامعه می‌دانند.» (وجدانی و محصص، ۱۳۹۸، صص. ۵۸-۵۹).

اعتماد اجتماعی یکی از مهم‌ترین عوامل مؤثر در حفظ وحدت و انسجام جامعه است؛ اگر اعتماد اجتماعی تحت تأثیر عوامل سیاسی، اقتصاد و فرهنگی دچار زوال شود، وحدت و یکپارچگی جامعه به مخاطره می‌افتد.

«بی‌اعتمادی یعنی انباشت تجارب روان‌شناختی منفی که در شبکه‌ای پیچیده به صورت یک عادت درمی‌آید، یعنی تجارب جمعی روان‌شناختی از اعتماد به کسانی که شایستگی خود را نشان نداده‌اند، بدبینی و یاس ایجاد می‌کند. این بدبینی حاصل شکست‌هایی است که ما در بازی اعتماد با آن مواجه می‌شویم و تصور می‌کنیم که دیگران بدتر از آن چیزی هستند که ما فکر می‌کنیم. این وضع حتی ممکن است به حاکم شدن بی‌اعتمادی مطلق در جامعه بینجامد» (جمعی از نویسندگان، ۱۳۹۹، صص. ۱۵۴-۱۵۵).

فرهنگ بی‌اعتمادی نوعی اثر هاله‌ای دارد؛ یعنی بی‌اعتمادی با هر بار شکل‌گیری، در بین افراد جامعه گسترش می‌یابد.

۲-۱-۱- اعتماد بنیادی

اعتماد بنیادی نگرشی است، نسبت به خود و دنیای اطراف، که رفتار و اعمال ما را تحت تأثیر قرار می‌دهد و سبب وجود اندیشه‌ای می‌گردد که می‌توان به افراد و امور جهان اعتماد کرد و این اعتماد استمرار و ثبات خواهد داشت. این احساس امنیت و احساس اعتماد، نه یک پدیده شناختی، بلکه پدیده عاطفی است و در ناخودآگاه افراد ریشه دارد.

«سرچشمه‌های چنین امنیتی را که بیشتر مردم، در بیشتر مواقع، در ارتباط با خودپرسی‌های احتمالی احساس می‌کنند، باید در برخی تجربه‌های خاص دوران کودکی پیدا کرد. آدم‌های بهنجار در اوایل زندگی‌شان یک مقدار اعتماد اساسی به خوردشان داده می‌شود که این آسیب‌پذیری‌های وجودی را سرکوب یا کند می‌کند. یا به عبارت و استعاره دیگر، آدم‌ها نوعی تلقیح عاطفی می‌شوند که آن‌ها را در برابر دلهره‌های وجودی که همه انسان‌ها بالقوه در معرض آن‌ها هستند، حفاظت می‌کند. عامل این تلقیح، شخصیتی است که مواظبت اساسی را در کودکی به عهده دارد؛ برای بیشتر آدم‌ها این شخصیت همان مادر است. ایمان به عشق فرد مواظبت‌کننده در کودکی، جوهر اعتقاد به نوعی پابندی است که اعتماد بنیادی و همه‌گونه اعتماد بعدی به آن نیاز دارند.» (گیدنز، ۱۳۹۹، صص. ۸۱ و ۸۲).

اعتماد بنیادی، پایه‌ای اساسی برای شکل‌گیری اعتماد در دوران بزرگسالی است و در صورت فقدان آن در دوران کودکی، شکل‌گیری اعتمادهای دوران بزرگسالی با مشکل مواجه خواهد شد.

۲-۱-۲- اعتماد بین شخصی

پایبندی‌های چهره‌دار به آن روابط اعتمادی اطلاق می‌شود که در پیوندها و روابط اجتماعی تثبیت شده در شرایط هم حضوری آشکار و حفظ می‌شوند.

«اعتماد بین شخصی شکل دیگری از اعتماد است که در روابط چهره به چهره خود را نشان می‌دهد. این شکل از اعتماد موانع ارتباطی را مرتفع می‌سازد و با کاستن از حالت دفاعی، بسیاری از تعاملات مؤثر را موجب می‌شود. به لحاظ نظری در یک رابطه مبتنی بر اعتماد، حداقل دو نفر حضور دارند، اعتمادکننده و فرد مورد اعتماد. در این رابطه فرد مورد اعتماد (امین)، بالقوه می‌تواند واکنش‌های متفاوتی از خود بروز دهد، که می‌توان آن‌ها را به دو دسته کلی تقسیم نمود. واکنش‌های مثبت و واکنش‌های منفی. هنگامی فرد اعتماد می‌کند که احتمال انجام واکنش‌های مثبت بیشتر باشد و در مقابل اطلاعات مربوط به احتمال انجام واکنش‌های منفی نادیده گرفته شود.» (امیرکافی، ۱۳۸۰، صص. ۱۴-۱۵).

اعتماد بین شخصی هم بین آشنایان و هم بیگانگان، امکان برقراری دارد. به‌طورکلی، اعتماد بین شخصی می‌تواند در بهبود کیفیت روابط شخصی، افزایش همکاری و تعامل مثبت در جوامع و حل مسائل اجتماعی مؤثر باشد. از سوی دیگر، کاهش اعتماد بین شخصی می‌تواند منجر به بروز تنش‌ها، عدم همکاری و اختلافات در روابط شخصی و اجتماعی منجر شود.

۲-۱-۳- اعتماد انتزاعی

پایبندی‌های غیرچهره‌دار به آن روابط اعتمادی اطلاق می‌شود که در پیوندها و روابط اجتماعی تثبیت شده در شرایط غیرهم‌حضوری و انتزاعی آشکار و ایجاد می‌شوند.

«به نظر گیدنز نشانه‌های نمادین نظیر پول و نظام‌های تخصصی، عمده‌ترین نظام‌های انتزاعی می‌باشند. بر اثر توسعه نظام‌های انتزاعی، اعتماد به اصول غیرشخصی و نیز اعتماد به دیگران ناشناس، برای زندگی اجتماعی گریزناپذیر می‌شود. این نوع اعتماد غیرشخصی با اعتماد بنیادی تفاوت دارد. منظور گیدنز از نظام‌های تخصصی، نظام‌های انجام دادن کار فنی یا مهارت تخصصی است که حوزه‌های وسیعی از محیط‌های مادی و اجتماعی زندگی را تشکیل می‌دهند. به نظر گیدنز، اعتماد به نظام‌های انتزاعی، مستلزم اطمینان دوگانه است: اطمینان به اعتمادپذیری افراد خاصی که نظام را می‌گردانند و اطمینان به دانش یا مهارت‌هایی که افراد غیرمتخصص هیچ‌گونه دسترسی مؤثری به آن ندارند.» (گیدنز، ۱۳۷۸، ص. ۱۰۳).

گیدنز اعتماد مردم به حکومت، دولت، نهادها و افراد مرتبط با آنها را که در واقع جزئی از اعتماد سیاسی است، اعتماد انتزاعی به حساب می‌آورد.

۲-۲- مشارکت اجتماعی

مشارکت به عنوان عملی جمعی، فرایندی سازمان یافته و متشکل از اعضای آگاه داوطلب است که در جهت تحقق اهداف معین و مشخص گرد هم جمع شده‌اند (ازکیا و غفاری، ۱۳۸۰، ص. ۱۶). جوامع برخوردار از مشارکت اجتماعی، از سرمایه اجتماعی نیز بهره‌مند بوده و اعضا به واسطه این کنش بنیادی متقابل در شکل گروه و سازمان‌بندی اجتماعی انسجام می‌یابند (محسنی و همکاران، ۱۳۹۲، ص. ۹۹). مشارکت به عنوان میراثی از جوامع سنتی که در گذشته و حال برای حل دشواری‌های زندگی در بین مردم جامعه رواج داشته، در مواردی نظیر فقر اقتصادی، فقدان امنیت، شرایط اقلیمی و جغرافیایی دشوار و حتی دلایلی چون فرهنگ یاری‌رسانی برای اخوت اسلامی و ایرانی تقویت گردیده و با گذشت سال‌های متمادی وابستگی و دلبستگی مثبتی را در میان اعضای جوامع خصوصاً جوامع کوچکی نظیر روستاییان و عشایر باعث شده است (فرهادی، ۱۳۹۴، ص. ۵۲).

۲-۲-۱- انواع شبکه مشارکت

۱- همیاری: همیاری به احساس درونی افراد جهت کمک به دیگران و به اجتماعی که در آن زندگی می‌کنند، اشاره دارد و باعث ایجاد تعادل بین منافع فردی و منافع جمعی می‌شود. (هنجار همیاری، افراد را به سهیم شدن در حمایت کردن از سایر افراد جامعه ترغیب می‌کند).

۲- همکاری: همکاری در محل جمعی مردم جهت دستیابی به نتیجه یا هدفی مشترک (از قبیل همکاری همسایه‌ها با یکدیگر جهت بهبود اوضاع محل، همکاری با مسئولین محلی و مشارکت داوطلبانه افراد در اجتماع) (قاسمی و همکاران، ۱۳۸۵، ص. ۴۳).

۲-۳- هنجار اجتماعی

هنجار اجتماعی به یک حالت عادی منطبق با اکثر موارد، به یک مفهوم حد وسط، به آنچه هست، تعبیر می‌شود.

«در واقع هنجار اجتماعی منعکس‌کننده رفتارهایی است که اکثریت افراد جامعه، بدون آنکه با پیش‌بینی ضمانت اجرایی آن را الزامی کرده باشند، در عمل انتخاب نموده‌اند. عدول و تخلف از این دسته رفتارها، انحراف محسوب شده و با عکس‌العمل اجتماعی فاقد جنبه کیفری، مواجه می‌شود. این نوع هنجار همان هنجار غیررسمی در لسان اندیشمندان علوم اجتماعی است. جامعه‌شناسان هنجار اجتماعی را رفتارهای معینی تلقی می‌کنند که براساس ارزش‌های اجتماعی

شکل گرفته‌اند. در واقع ارزش‌های اجتماعی به تدریج و در طول زمان به صورت هنجارهای اجتماعی درمی‌آیند و با رعایت کردن آن‌ها جامعه انتظام می‌یابد. در تعریف مذکور از ارزش‌های اجتماعی به عنوان شکل‌دهنده هنجارهای اجتماعی نام برده شده است. می‌توان گفت ارزش‌های اجتماعی همان احساسات ریشه‌داری است که اعضای یک جامعه در آن سهیم هستند و همین احساسات غالباً اعمال و رفتار اعضای جامعه را تعیین می‌کند. این ارزش‌های اجتماعی در جریان زندگی افراد و از طریق فرایند جامعه‌پذیری به هنجارهای اجتماعی تبدیل می‌شوند. [«اژدری کوشا، ۱۳۹۶، ص. ۹».](#)

شکل فوق‌العاده مهمی از سرمایه اجتماعی که در داخل یک جمع تجویز می‌شود این هنجار است که شخص باید نفع خود را فروگذارد و در جهت منافع جمع عمل کند.

۲-۳-۱- انواع هنجار

مؤلفه‌های برگزیده هنجار اجتماعی به نقل از قاسمی و همکاران (۱۳۸۵) به شرح زیر است:

۱- حمایت اجتماعی: حمایت افراد از یکدیگر که به صورت مالی و عاطفی در زمان نیازمندی و یا به عنوان بخشی از حیات

روزمه فراهم آمده باشد. (نظیر پول قرض دادن، گوش کردن به درد و دل افراد)

۲- احساس اثرگذاری و کارایی: درک و تصور افراد و اجتماعات از میزان توانایی تأثیرگذاری آنان در فعالیتهای و روندهای

موجود در جامعه.

۳- وساطت اجتماعی: حضور فعال فرد به عنوان میانجیگر در حل اختلافات و منازعات موجود میان آشنایان، همسایه‌ها،

همکاران و یا همشهری‌ها.

۳- بحث

همسایه‌ها نخستین رمان احمد محمود است که مرکز ثقل آن، حادثه‌ای ملی است. زمان جاری در این رمان، حدود سه سال، یعنی فاصله سال‌های ۱۳۲۸ تا ۱۳۳۱ است. در این رمان، فقر، فساد، محرومیت، خرافات طبقات محروم، همچنین ماجراهایی عاشقانه و ... به صورت مضامین جاری مطرح شده است. مضامینی که راوی به طور مستقیم با آن‌ها درگیر است. در عین حال به طور غیرمستقیم، جریان ملی شدن صنعت نفت روایت می‌شود. رویدادهای دیگری که در رمان همسایه‌ها وجود دارد، اغلب اهمیت سیاسی و اجتماعی دارند، اما در متن و یا حاشیه موضوع اصلی قرار می‌گیرند، به همین دلیل رمان همسایه‌ها دارای اهمیت تاریخی عمده‌تأ نهفته و گاهی آشکار است؛ به طوری که حذف واقعه اصلی و تاریخی ملی شدن صنعت نفت، کلیت و موجودیت رمان را دچار آسیب می‌کند و موضوعیت مناسبات

بخش عمده‌ای از داستان را از بین می‌برد. بسیاری از ماجراها و روابط جاری در این داستان با این رویداد اصلی ارتباط یافته است. علیرغم این که جریان مبارزه برای ملی شدن صنعت نفت در شاکله همسایه‌ها نقشی محوری دارد، اما نویسنده در فواصل داستان، ذهن خواننده را با حوادثی دیگر درگیر می‌کند.

چهره‌ای که از مردم در این کتاب ترسیم می‌شود، چهره‌ای رنج‌دیده، اما مقاوم و سلطه‌ناپذیر است، مردمی که در تأمین نیازهای روزانه خود دچار مشکل هستند، آنگاه که پای ایستادگی و دفاع از عزت و استقلال وطن به میان می‌آید، حاضر به فداکاری اند. در واقع نویسنده در مقام تماشاگر زندگانی مردم ساده و رنج‌دیده جامعه، واقعیت‌های تلخ اجتماعی را مجسم می‌کند (دستغیب، ۱۳۷۸، ص. ۶۴).

۳-۱- خلاصه رمان

خالد نوجوان پانزده‌ساله‌ای است که همراه خانواده‌اش در خانه‌ای اجاره‌ای که مستأجرهای زیادی دارد، زندگی می‌کند. در این خانه افراد مختلفی زندگی می‌کنند که اغلب دچار فقر اقتصادی و فرهنگی هستند. خالد در فضایی آکنده از فقر، فساد، خرافه، بیکاری و بیماری، دوران کودکی را پشت سر می‌گذارد و به مرحله بلوغ گام می‌نهد. پدر خالد که نمی‌تواند با چله‌نشینی و خواندن کتاب اسرار قاسمی، گره بیکاری خود را بگشاید، خانواده را به خالد می‌سپارد و برای کار به کویت مهاجرت می‌کند. خالد در قهوه‌خانه امان‌آقا مشغول به کار می‌شود و به تدریج با فضای سیاسی و اجتماعی حاکم آشنا می‌شود. یک روز ابراهیم، پسر رحیم خرکچی، شیشه خانه غلامعلی خان که مأمور شهربانی است و زن‌های متعددی را به خانه‌اش می‌آورد، می‌شکند و خالد بی‌گناه گرفتار و به کلاتری برده می‌شود. خالد بعد از آزادی، خبر بازداشت یکی از مبارزان حزبی به نام پندار را به شفق در کتاب‌فروشی مجاهد می‌رساند و به تدریج مورد اعتماد مبارزان حزب قرار می‌گیرد و در جلسات مخفیانه و فعالیت‌های سیاسی آن‌ها شرکت می‌کند. در یکی از این میتینگ‌ها، خالد که پایش آسیب دیده است، به خانه‌ای پناه می‌برد و با دختری زیبا که از او به نام سیه‌چشم نام برده می‌شود، آشنا می‌شود. علی‌شيطان، مأمور اداره آگاهی که متوجه ارتباط خالد با مبارزان حزبی شده است، از خالد می‌خواهد تا برای دستگیری آن‌ها به او کمک کند، تا او نیز کمک کند که به عشق خود، سیه‌چشم، برسد، اما خالد هرگونه ارتباط با مبارزان حزب را انکار می‌کند. خالد هنگام حمل چمدان روزنامه‌ها و اعلامیه‌ها بازداشت و پس از فراری ناموفق دستگیر می‌شود. شکنجه‌های بی‌رحمانه مأموران در اقرار گرفتن از خالد بی‌نتیجه می‌ماند. خالد به سه سال حبس محکوم می‌شود. او و پندار در زندان برای آگاهی‌بخشی به زندانیان، مبارزه را از سر می‌گیرند و زندانیان را به اعتصاب برای بهبود کیفیت آب، غذا و دیگر امکانات زندان تشویق می‌کنند. تلاش‌های رئیس زندان برای شکستن

اعتصاب از طریق تطمیع به ثمر نمی‌نشیند و سرانجام با خشونت و تهدید اعتصاب را سرکوب می‌نماید. خالد به زندان انفرادی منتقل شده و ناصر ابدی کشته می‌شود. خالد پس از تحمل سه سال حبس آزاد و به سربازی فرستاده می‌شود.

۳-۲- تحلیل مؤلفه اعتماد در رمان همسایه‌ها

هر سه نوع اعتماد (اعتماد بنیادی، بین‌شخصی و انتزاعی) در رمان همسایه‌ها منفی است و بی‌اعتمادی گسترده‌ای بر سرتاسر داستان و شخصیت‌های آن حاکم است که در ادامه بدان‌ها اشاره و دلایلشان شرح داده شده است.

۳-۲-۱- بی‌اعتماد بنیادی

شخصیت اصلی رمان همسایه‌ها، خالد و خانواده اصلی داستان، خانواده اوست که شامل پدر او، اوسا حداد، مادرش و خواهر خردسالش، جمیله، است. پدر خالد که آهنگر است، پس از مدتی بیکاری به تنگ می‌آید و عزم مهاجرت به کویت برای کسب درآمد و تأمین معیشت خانواده خود می‌کند. در فاصله مهاجرت اوسا حداد تا رسیدن اولین کمک‌خرجی‌ها، مادر خالد برای گذران زندگی، ناچار به کار کردن می‌شود. کاری که غلام، پسرخواهر او که به‌تازگی به سربازی رفته است، برایش جور می‌کند، نظافت منزل رئیس سربازخانه است. مادر می‌خواهد این کار را از خالد پنهان نگاه دارد و به جمیله که همراه او بوده است، سفارش اکید می‌کند که در این مورد، چیزی به برادرش نگوید؛ ولی جمیله طاقت نمی‌آورد و شب، آنچه را در خانه رئیس سربازخانه گذشته است، برای خالد بازگو می‌کند؛ اما بسیار می‌ترسد که مادرش متوجه شود که او این راز را بین خودشان نگاه نداشته است. جمیله چند بار با التماس و نگرانی به خالد تأکید می‌کند که به مادر نگوید، که او برایش همه‌چیز را تعریف کرده است. جمیله، دختر بچه داستان است که همیشه یا خواب است یا در حال غذا خوردن و مواقعی که اتفاقی می‌افتد به مادرش می‌چسبد و گریه می‌کند. جمیله نمونه یک دختر بچه سنتی است که خواسته‌هایش سرکوب شده، حتی اصلاً نمی‌داند باید چه خواسته‌ای داشته باشد و هیچ تفریح و بازی و سرگرمی‌ای هم ندارد. جمیله که بعد از مهاجرت پدر، زندگی تک‌والدی را تجربه می‌کند و از درک حضور پدر محروم است؛ هم از مادر می‌ترسد و هم به‌نوعی پنهان‌کاری و دروغ‌گویی را از مادر می‌آموزد که هر دوی این عوامل به عدم شکل‌گیری اعتماد بنیادی در کودک منجر می‌شود. مطالعات نشان داده است که یادگیری دروغ‌گویی توسط کودکان از روی مشاهده و تجربه‌های اطرافیان و محیط اجتماعی آن‌ها صورت می‌گیرد. کودکان از سنین پایین به‌طور غیرمستقیم از رفتارها و واکنش‌های افراد اطراف خود نسبت به دروغ‌گویی آگاه می‌شوند و این نوع رفتار را به‌صورت یادگیری اجتماعی در خود جاسازی می‌کنند.

«نگاهش می‌کنم. انگار احساس گناه می‌کند. مادر گفته است که من نباید بفهمم؛ اما دل کوچک جمیله طاقت رازداری ندارد.

- صب که تو با آقا امان رفتی قهوه‌خونه، منو مادر رفتیم منزل رئیس سربازخونه ... تو خیابان تیمسار.

- جمیله اونجا رفتین چیکار کنین؟

- رفتیم که مادر ملاقه‌هاشونو بشوره.

خودم را از زیر پتو می‌کشم بیرون. جمیله مچم را می‌گیرد.

- کجا داداش خالد؟

- جایی نمیرم.

- به مادر نگي که من گفتم.

لقمه تو لپ کوچک جمیله بی حرکت می‌شود.

- نگي ها ... دعوام میکنه.

تو نگاهش التماس هست.

- داداش خالد، به مادر نگي که من اینا رو بهت گفتم.» (محمود، ۱۳۵۷، صص. ۸۳ تا ۸۵)

۳-۲-۲- بی‌اعتمادی بین شخصی

بزه علیه اموال به‌ویژه سرقت در جامعه امروز ایران، نمود فراوانی دارد. این موضوع در رمان همسایه‌ها نیز پررنگ بازتاب یافته است؛ به‌گونه‌ای که از لحاظ کمیت، اولین بزه پرتکرار داستان به شمار می‌رود. دلیل آن را می‌توان نگاه رئالیستی و ناتورالیستی محمود و توجه او به طبقات پایین جامعه و مسائل آنان از جمله فقر و مشکلات معیشتی دانست. افزایش بزه علیه اموال، دزدی و سرقت رابطه مستقیمی با افزایش بی‌اعتمادی بین شخصی و انتزاعی در جامعه دارد و هرچه روند سرقت‌ها رو به رشد باشد، بی‌اعتمادی نیز روند افزایشی می‌یابد.

«احمد محمود در آثارش به‌ویژه رمان همسایه‌ها از یک سو با نگاهی موشکافانه و انتقادی به جرم و جنایت توجه نموده و از سوی دیگر به تشریح زندگی کودکان آسیب‌پذیر و بزهکار پرداخته است. با تمرکز بر روی عامل‌هایی چون سن، جنسیت، موقعیت‌های خانوادگی، اقتصادی، اجتماعی، محل سکونت و ... مشخص می‌گردد که نگاه محمود بیشتر متمرکز بر اوضاع اجتماعی خانواده‌های ضعیف بوده و این موضوع موجب توجه کمتر آن‌ها به کودکان شده است. از این رو کودکان با هم‌نشینی با دوستان ناباب، وارد دنیای بزهکاری می‌شوند.» (رضوی فرد و همکاران، ۱۳۹۹، صص. ۱۴۹-۱۵۰).

خالق و چینووق دو برادری هستند که در طی داستان، چندین مورد از سرقت‌های آنان به تفصیل شرح داده شده است

که به تدریج ابراهیم نیز با از دست دادن مادر و عدم نظارت پدر، رحیم خرکچی، به آنان می‌پیوندد.

«خالق، مهدی بقال را ذله کرده است. تا سر برگرداند، چیزی از جلو دکانش کش رفته است؛ مثلاً

دو تا تخم مرغ یا چند سیب زمینی یا چند سر پیاز، یک مشت کشمش ... برای خالق فرقی نمی‌کند.

هیچ کس بهتر از خالق نمی‌تواند مرغ بدزد. خالق مهدی بقال را ذله کرده است.

-اگه ببینم دیگه از جلوی دکان من رد شدی، قلماتو خرد می‌کنم.

چینووق، شیشکی می‌بندد. مهدی بقال از کوره در می‌رود. از دکان می‌پرید بیرون و دنبالش می‌کند.

خالق، چند تا تخم مرغ کش می‌رود.» (محمود، ۱۳۵۷، صص. ۱۰۲-۱۰۳).

استفاده مکرر افراد از قسم برای امور ساده، نشانه‌ای از رواج بی‌اعتمادی در بین شهروندان آن جامعه است. می‌توان گفت که رابطه بین قسم خوردن زیاد و بی‌اعتمادی در واقع به عنوان یک دایره بسته عمل می‌کند؛ به عبارت دیگر قسم خوردن زیاد ممکن است، علت یا نتیجه‌ای از بی‌اعتمادی باشد یا بالعکس. قسم خوردن زیاد عموماً نشانه‌ای از اضطراب، احساس ناامنی و بی‌اعتمادی توأمان است. خالد برای فروختن کبوترهایش دست به دامن ابراهیم می‌شود و قول می‌دهد در قبال این کار، تومنی دوزار به ابراهیم بدهد. ولی به دلیل سابقه خراب ابراهیم در دزدی و فریب کاری، نگران است و می‌ترسد که ابراهیم در معامله غش کند و کلاه سر او بگذارد، به همین دلیل او را قسم حضرت عباس می‌دهد.

«ببین ابرام ... من دیگه نمی‌خوام کفتر بازی کنم ... حتی اگه بتونی بفروشی‌شون، ازت ممنون میشم.

ابراهیم ذوق می‌کند، دور دهانش چین می‌نشیند.

-خب، اگه مشتری خوب براشون پیدا کردم، چی به من میرسه؟

-تومنی دو زار

-خوبه.

قرار می‌گذاریم که کبوترها را بفروشد.

-اما ابرام، حضرت عباس مابین.

-ابراهیم سر گنده‌اش را تکان می‌دهد.

-حضرت عباس مابین.» (محمود، ۱۳۵۷، صص. ۱۱۳ و ۱۱۴)

یکی از تبعات بی‌اعتمادی به حکومت و نهادهای وابسته به آن، ایجاد مشاغل کاذب است. یکی از مشاغل کاذب، کارچاق‌کشی می‌باشد. این دلال‌ها در داسراها و مجتمع‌های دادگستری با دادن وعده‌های واهی و پوشالی و با توسل به شیوه‌های متقلبانه، پول‌های هنگفتی را از افراد جهت گرفتن نتیجه و حکم مطلوب می‌گیرند. بعضی از افراد

مراجعه‌کننده به دواير دولتی و دستگاه قضایی به دلیل عدم آگاهی در این دام گرفتار می‌شوند. افراد زمانی به خود می‌آیند که نه تنها نتیجه مطلوب را نگرفته‌اند؛ بلکه در دادگاه نیز محکوم شده‌اند. همچنین این افراد پول زیادی را در این راه از دست داده‌اند. واسطه‌گری و کارچاق‌کنی پدیده‌ای است که سابقه طولانی داشته و در انجام امور اداری و قضایی یک آفت محسوب می‌شود. خالد نیز از کارچاق‌کنی به نام رضا در دادگستری اهواز نام می‌برد که در هرج و مرجی که بر سیستم قضایی حاکم است، مردم را تیغ می‌زند و کلاه سرشان می‌گذارد:

«دادگستری آن قدر شلوغ و پر سروصداست که صد رحمت به میدان مال فروش‌ها. رضا کارچاق‌کن دارد لا بلای مردم پرسه می‌زند. می‌دانم دنبال شکار می‌گردد. حرفش را از امان آقا شنیده‌ام. اگر کارت بیفتد به دادگستری و اگر پر رضا کارچاق‌کن به پرت بگیرد، تا بجنبی چنان تیغ خورده‌ای و چنان کلاهی سرت رفته است که فریادت به آسمان برسد.» (محمود، ۱۳۵۷، ص. ۳۶۴).

۳-۲-۳- بی‌اعتمادی انتزاعی

بی‌اعتمادی به حکومت و نهادهای وابسته به آن، به‌ویژه نیروهای انتظامی، سبب مخفی‌کاری و زیرزمینی شدن، فعالیت‌های سیاسی و حزبی می‌شود و به‌مرور دامنه آن گسترش می‌یابد. شفق و گروهش که از رهبران حزب توده در اهواز هستند و در راستای ملی شدن صنعت نفت تلاش و مرام مارکسیستی را بین مردم تبلیغ می‌کنند، همواره با خطرات جدی از جمله دستگیری و زندان مواجه‌اند. این شرایط سخت و خفقان‌آور آن‌ها را بر این داشته که فعالیت‌های خود را مخفیانه و به‌دوراز نظر مردم و نیروهای انتظامی شهر پیش ببرند. آن‌ها روزنامه‌های مربوط به نفت و وقایع آن را مخفیانه به دست طیف خاصی از مشتریان خود می‌رسانند. مشتری‌های روزنامه، به بهانه خریدن نهج البلاغه به کتاب‌فروشی مجاهد می‌آیند و با پرسش «چاپ جدید نهج البلاغه رسید؟» که حکم اسم رمز را پیدا کرده است، در یک سازوکار پنهانی، روزنامه‌ها را تحویل می‌گیرند.

«- چاپ جدید نهج البلاغه رسید؟»

این چندمین بار است که چنین چیزی از مشتری‌ها می‌شنوم و چندین بار است که می‌بینم، به جای نهج البلاغه به مشتری روزنامه می‌دهند. می‌دانم که نهج البلاغه یک کتاب است و یقین دارم با این روزنامه‌هایی که بالای صفحه اولشان بارنگ قرمز چاپ شده، هیچ ربطی ندارد.» (محمود، ۱۳۵۷،

ص. ۱۰۴)

عدم حمایت حکومت از کارکنانش می‌تواند منجر به ایجاد مشکلات جدی در جوامع مختلف و منجر به کاهش بهره‌وری و کیفیت کار، افزایش نارضایتی، افزایش نابرابری‌ها و تضعیف اعتماد به حکومت می‌شود.

عموبندر، سپور شهرداری است و سابقاً هوادار دولت و حکومت بوده است و ورد زبانش بوده که من آدم دولتم، دولت هم که چوب باقلا نیست؛ اما یک روز در بازار سبزی، تمام پول‌هایش را می‌زدند و فرار می‌کنند. عموبندر به کلانتری مراجعه می‌کند، نه تنها به او توجهی نمی‌کنند، بلکه از کلانتری هم بیرونش می‌کنند. از آن روز به بعد نظر و اعتقاد عموبندر از دولت برمی‌گردد و در کار سست می‌شود و به این فکر می‌افتد که عمر خود را در راه خدمت به دولت هدر داده و هیچ‌کس قدرش را ندانسته است و تازه دریافته که دولت اصلاً به فکر مردم نیست و به داد آن‌ها نمی‌رسد. کلانتری هم که باید حامی مردم و آسیب‌دیدگان باشد، آن‌ها را سر می‌دواند و هیچ قدمی در راه تأمین امنیت و آسایش مردم به‌ویژه طبقه ضعیف بر نمی‌دارد.

«همه عمرمو نوکری دولت کردم که چی؟ جوونیمو تلف کردم که چی؟ تو خیال می‌کنی که دولت به فکر آدمای یه لاقباس؟ اصلاً خیال میکنی که قدر زحمت آدمو میدونه؟ تف! دل عموبندر انگار ورم کرده است. از حرف‌های دستگیرم می‌شود که نظرش از دولت برگشته است. از آن روز که تو بازار قصاب‌ها پولش را زدند و رفت کلانتری که پهن بارش نکردند، رایش از دولت برگشت و حرف‌هایش عوض شد.» (محمود، ۱۳۵۷، صص. ۱۲۷-۱۲۸).

مهاجرت به‌عنوان یک پدیده اجتماعی می‌تواند به‌عنوان نشانه‌ای از بی‌اعتمادی به حکومت در نظر گرفته شود. وقوع مهاجرت می‌تواند ناشی از عدم اطمینان افراد از شرایط اقتصادی، اجتماعی و سیاسی کشور خود باشد که به‌تدریج منجر به فرار از آن شرایط و جستجوی فرصت‌های بهتر و برابر در کشورهای دیگر می‌شود. وقوع بحران‌های اقتصادی، سیاسی و اجتماعی در کشور مبدأ، عدم تضمین امنیت شغلی و اجتماعی، فساد سیستمی و عدم اعتماد به نظام قضایی و اداری، همگی عواملی هستند که ممکن است باعث افزایش بی‌اعتمادی به حکومت شده و مهاجرت افراد را به کشورهای دیگر برای کسب شرایط بهتر افزایش دهد.

مردان شهر اهواز با وجود صنعتی بودن شهر، عموماً از بیکاری و عدم رونق کسب‌وکارشان رنج می‌برند و یکی پس از دیگری وطن را به مقصد کشورهای عربی از جمله کویت ترک می‌کنند. کار به جایی می‌رسد که بیشتر مردهای محله‌ای که خالد در آن ساکن است، به کویت مهاجرت می‌کنند، تا در آنجا کار کنند و برای خانواده‌شان پول بفرستند؛ از جمله پدر خود او، اوسا حداد. وضعیت آن‌چنان بیخ پیدا کرده است که حتی ناتوان‌ترین مردان نیز مهاجرت را برمی‌گزینند و ترک آب‌و‌خاک می‌کنند؛ چون بیشتر از این نمی‌توانند بیکاری بکشند و شرمندۀ خانواده‌شان باشند و کمتر کسی به بهبود شرایط امید و اعتماد دارد.

«این روزها با هرکس حرف بزنی، توشش و بش این است که پول و پله‌ای سرهم کند و راهی کویت شود. آخه دیگه پوسیدم. مگه آدم چقد میتونه بیکاری بکشم؟ بیشتر مردهای محله‌مان رفته‌اند کویت. علوان آهنگر، حسن نجار، زایر یعقوب، ابول پاره‌دوز، ناصر نفتی و حتی رجب مفرنگی که به قدرت خدا کون خودش را هم نمی‌تواند بشوید.» (محمود، ۱۳۵۷، ص. ۱۵۰).

۳-۳- تحلیل مؤلفه مشارکت در رمان همسایه‌ها

در رمان همسایه‌ها، مؤلفه همیاری مثبت است و برای آن مصداق‌های بسیار زیادی می‌توان یافت. بیشترین همیاری بازتاب یافته در رمان، بین قشر ضعیف جامعه و به‌ویژه همسایه‌های خانه‌ای که خالد و خانواده‌اش، در آن ساکن‌اند، در جریان است. برای قهرمان داستان، خالد، نیز می‌توان مصداق و شاهد و مثال‌های زیادی از همیاری و نوع‌دوستی یافت. مؤلفه همکاری هم در این رمان مثبت است و بیشتر حول مسائل سیاسی، به‌ویژه ملی شدن صنعت نفت می‌چرخد که مردم جنوب به‌ویژه اهواز همگی، از کارگر و کاسب و کارمند و دانش‌آموز و دانشجو و زن و مرد و پیر و جوان برای آن به پا خاسته‌اند و متحد هستند که شاهد و مثال‌های آن در ادامه شرح داده شده است.

۳-۳-۱- همیاری

همیاری بین همسایه‌ها می‌تواند در تقویت ارتباطات اجتماعی و افزایش اعتماد میان افراد نقش مهمی داشته باشد. این پدیده می‌تواند باعث افزایش احساس امنیت و رضایت از زندگی در جوامع شود و به تقویت هویت محله و ارتقای ارزش‌های فرهنگی کمک شایانی کند. در همیاری بین همسایه‌ها، مشارکت و مسئولیت‌پذیری از اهمیت بالایی برخوردار است. افراد باید به یکدیگر یاری برسانند و در مواقع نیاز حاضر باشند تا به حل مشکلات یکدیگر کمک کنند.

امان‌آقا یکی از مستأجرهای ساکن در خانه که از وجهه اجتماعی نسبتاً خوبی برخوردار است، برای آزادی خالد از کلاتری که به اتهام شکستن شیشه‌های خانه غلامعلی خان، یکی از کارکنان شهربانی، دستگیر شده است، پیش‌قدم می‌شود و به کلاتری می‌رود و با پادرمیانی، خالد را آزاد می‌کند و به خانه برمی‌گرداند. این همیاری او از جانب مادر خالد بسیار بزرگ قلمداد می‌شود و بارها و بارها و به الفاظ و عناوین مختلف از امان‌آقا تشکر می‌کند:

«مادرم هنوز از امان آقا تشکر می‌کند: الهی که خدا برات خوش بخواد، خیر از زندگیت ببینی، اگه به دادمون نرسیده بودی، کی میدونس چه بلایی سر پسر میومد.» (محمود، ۱۳۵۷، ص. ۴۷).

یکی از شخصیت‌های رمان که در عین فقر، مناعت طبع بالا و بخشنده‌گی، از ویژگی‌های بارز شخصیت اوست؛

عموبندر است که در یکی از اتاق‌های خانه سکونت دارد. عموبندر با اینکه سرپرستی دختر و دو فرزند یتیمش را به عهده دارد، زمانی که پدر خالد، اوسا حداد، کارش کساد بود، به آن‌ها پول قرض داده است و زمانی که اوسا حداد از کویت پول طلب او را می‌فرستد، از گرفتن آن امتناع می‌کند و خواهان این است که اگر به آن نیاز دارند، پول نزد آن‌ها بماند و هر وقت اوسا حداد بازگشت، طلبش را پس می‌گیرد و تأکید می‌کند، هر وقت احتیاج داشتند، به سراغش بیایند و رودربایستی نکنند؛ زیرا کسی جزء خود همین مردم رنجبر و ساده، به فکرشان نیست و اگر همیاری در میانشان نباشد و از همدیگر حمایت نکنند و پشت هم را نداشته باشند، نابود می‌شوند و دادرس و فریادری هم ندارند. اهمیت این کمک و همیاری بین‌فردی که نمونه‌ای از آن در گفتار و رفتار عموبندر جلوه یافته است، این است که به افراد یادآوری می‌کند که تنها نیستند و در مواقع نیاز می‌توانند، روی کمک دیگران حساب کنند. این اقدامات نه تنها به فرد در موقعیت نیاز، کمک می‌کند؛ بلکه حس خوبی را برای کسانی که به دیگران کمک می‌کنند، ایجاد می‌کند. کمک به دیگران نشان از احترام و محبت به آن‌ها است و باعث افزایش ارتباطات اجتماعی و همبستگی اجتماعی در جامعه می‌شود.

«ولی پسر، یادتون باشه که هر وخ احتیاج داشتن، بگین. اصلا از عموبندر رودرواسی نکنین.
-میدونی خالد، از آدم تو دنیا، فقط یه بدی میمونه و یه خوبی... همه باید سرشون رو بذارن رو سنگ لحد. هیچکس م از یه کفن بیشتر نمیره.
-عمو بندر هیچو محبت شما رو...
-آخه پسر، اگه ما آدمای یه لاقبا به همدیگه کمک نکنیم، کی به دادمون میرسه؟
-میدونی خالد؟ ماها خودمون باید به فکر خودمون باشیم...
-باید متحد بشیم، جدا جدا هیچ کاری از دستمون برنمی‌یاد. خرد میشیم، نابود میشیم، باید به همدیگه جوش بخوریم، مته آهن، مته فولاد...
-باید پشت همدیگرو داشته باشیم، باید زیر بال همدیگرو بگیریم که از پا نیفتیم.
-ممنونم عمو بندر... حالا که احتیاج نداریم. ولی اگه لازم شد، چشم، ازتون می‌گیریم.» (محمود،

۱۳۵۷، صص. ۱۲۶ و ۱۲۷)

یکی از بهترین و بارزترین بازتاب جلوه‌های همیاری و مسئولیت‌پذیری اجتماعی را در رمان همسایه‌ها می‌توان در مواجهه خالد با حسنی، پسر رحیم خرکچی، که به دلیل هم‌بستری با زنان بدکاره به بیماری سوزاک مبتلا شده است، مشاهده کرد. خالد برای تأمین خرج درمان حسنی، کبوترهایش را که به آن‌ها بسیار دلبسته است، می‌فروشد:

«برای کبوترها مشتری پیدا کردم؛ یعنی با ابراهیم رفتیم و پیدا کردیم. چهارده تا و همه بازیگر. راه می‌افتم و می‌روم که برای حسنی سوزن بخرم. به ابراهیم چیزی نگفتم. تا برگردم، حسنی از کوره‌پزخانه آمده است. باید ببرمش پیش علی آقا. یک جوری باید کلک سوار کنیم که مش‌رحیم سر از کار درنیآورد. پول سوزن‌ها و خرج زدنش می‌شود سی و دو تومان.» (محمود، ۱۳۵۷، ص. ۱۶۹).

۳-۲-همکاری

بازتاب همکاری همه‌جانبه مردم خوزستان و اهواز برای دستیابی به یک نتیجه و هدف مشترک که همان ملی شدن صنعت نفت می‌باشد، در رمان همسایه‌ها بسیار مشهود است. به مرور همکاری طیف‌های مختلف مردم از کارگران نفت، راه‌آهن و ریسندگی تا کارمندان، کاسبان و حتی دانش‌آموزان برای مبارزه با استعمارگران و نیل به هدف و نتیجه مشترکشان، کوتاه شدن دست غارتگران و دلالتان از ثروت ملی و صنعت نفت، بیشتر می‌شود و شکل‌های جدی‌تر به خود می‌گیرد و با برگزاری میتینگ‌ها، سخنرانی‌ها و تجمعات پی گرفته می‌شود. حزب توده نیز به زمینه و انگیزه کافی برای مبارزات متوسل و شریک و همراه مردم و کارگران در اعتراضات می‌شود و به اعتراضات سو و جهت می‌دهد.

«مناطق کارگری مکان‌های مناسبی برای توسعه فعالیت حزب توده بود. حوزه عظیم نفتی و صنایع وابسته به آن، خوزستان را به یک منطقه کارگری تبدیل کرده بود. شرایط سخت زندگی کارگران، عملکرد انگلیسی‌ها و اوضاع اجتماعی خوزستان زمینه مناسبی را برای فعالیت حزب توده در دهه ۱۳۲۰ فراهم کرد. برخی می‌پندارند که حزب توده به وجود آورنده اعتراض‌های کارگری در خوزستان بود و با سازمان‌دهی کارگران صنایع نفت توانست با ستم کمپانی انگلیسی مبارزه کند، اما این پندار چندان با واقعیت محض مطابق نیست. اگر بدانیم که کارگران خوزستان بر اثر ستم‌های کمپانی انگلیسی، زمینه و انگیزه کافی برای اعتصاب و حتی شورش داشتند و دست‌به‌کار نیز شده بودند. حزب توده تنها توانسته بود، زمان و مکان مناسب برای ابراز وجود را تشخیص دهد و رندانه شریک اعتراض‌های کارگران گردد.» (بایرامی، ۱۳۹۴، ص. ۱۱).

«تو میدان همه جور آدم هست. کارگران آبی‌پوش نفت و کارگران راه‌آهن با اندام‌های ورزیده و چهره‌های تیره. کارگران ریسندگی با چهره‌های رنگ‌پریده، شاگردان مدرسه، کارمند، کاسب، زن، پیر، جوان و همه قاطی هم. مرد میانه‌سال حرف می‌زند. قضیه نفت است و قضیه استعمارگران. - ما می‌خواهیم که دست غارتگران از صنعت نفت کشور ما کوتاه شود.

- صحیح است.

- ما به جای توپ، نان می‌خواهیم.

- صحیح است.

- به دلالتان نفتی اجازه ندهید که بر ثروت ملی ما چنگ بیندازند.

-صحیح است. (محمود، ۱۳۵۷، ص. ۱۷۹).

یکی از شیوه‌های همکاری اجتماعی برای دستیابی به یک هدف سیاسی و اجتماعی، اعتصابات است. اعتصاب مردم یکی از روش‌های اعتراض و انتقال نظرات به دولت‌ها و سازمان‌ها است که به منظور رسیدن به یک هدف خاص انجام می‌شود. اعتصابات مردمی معمولاً به منظور اعلام نارضایتی از سیاست‌ها، قوانین یا رفتارهای یک نهاد یا دولت انجام می‌شود. به طور کلی، اعتصابات مردمی نشان‌دهنده نارضایتی جامعه از شرایط فعلی و تلاش برای تحقق اصول عدالت و حقوق بشر است.

در اهواز نیز کم‌کم اعتراضات، شکل تحصن و اعتصاب به خود می‌گیرد، با کوچک‌ترین اشاره، بازار بسته می‌شود، ادارات تعطیل می‌شوند و مردم راهی خیابان‌ها می‌شوند. صنف‌های مختلف با مردم همدردی می‌کنند و یکی پس از دیگری به صف تحصن‌کنندگان و اعتصاب‌کنندگان می‌پیوندند و از هیچ عملی برای کمک به آزادسازی زندانیان دریغ ندارند و هیچ نیروی نظامی و انتظامی‌ای قدرت رویارویی با مردم را ندارد و نمی‌تواند جلودارشان باشد؛ زیرا همکاری و همبستگی بین مردم بسیار گسترش یافته است.

«هیچ نیرویی نمی‌تواند جلوی مردم را بگیرد. لب تر بکنی، بازار بسته می‌شود، اداره‌ها تعطیل می‌شوند و مردم دسته دسته می‌ریزند تو خیابان‌ها.

-بریم تلگرافخونه؟

-مگه چه خبره؟

-عده‌ای اعتصاب غذا کردن.

-واسه چی؟

-برا آزاد شدن زندونیا.

روز سوم است که هفده نفر تو تلگرافخانه اعتصاب غذا کرده‌اند. قرار است عده زیادی با آن‌ها همدردی کنند. احتمالاً، اگر تا فردا نتیجه نگیرند، گروه دیگری به آن‌ها خواهد پیوست.

-اعلامیه صنف نانوارو خوندی؟

-چی نوشته بود؟

-میخوان اعتصاب کنن. (محمود، ۱۳۵۷، صص. ۲۱۴-۲۱۵).

اعتصاب کارگران نوعی همکاری است که توسط یک گروه از کارگران یا کارکنان برای اظهارنظر در مورد شرایط کاری، حقوق کارگری یا دیگر مسائل مرتبط با محیط کار انجام می‌شود. این اعتراض معمولاً به صورت توقف کار و تولید در یک صنعت، شرکت یا سازمان صورت می‌گیرد. دلایل اعتصاب کارگران ممکن است، شامل عدم رضایت از شرایط

کاری، حقوق کم، بی‌توجهی به مسائل ایمنی و بهداشت در محیط کار، نادیده گرفتن حقوق کارگران، تبعیض نژادی یا جنسیتی، فشارهای روانی یا فشارهای سیاسی باشد. اعتصابات کارگران معمولاً به منظور جلب توجه و فشار برای تغییرات در سیاست‌ها و شرایط کاری صورت می‌گیرد.

«با این کیفیت، من خیال می‌کنم که برای به راه انداختن اعتصاب وضع مساعدی تو کارخونه ریسندگی وجود داشته باشه، بخصوص که یک نیاز مشترک موجب شده تا سروصدای کارگرا بلند بشه.

-باید طرح یه اعتصاب همگانی رو پیش‌بینی کرد. تا آزاد شدن بازداشتی‌ها و به کار گماردن اخراجی‌ها، باید ریسندگی رو به اعتصاب کشید.

-به گمان من، حتی باید گروه‌های مختلف کارگرا رو آماده کرد که اگه لازم باشه به‌عنوان همدردی با اونا، اعتصاب کنن.

-یعنی که نفت و راه‌آهن هم؟

-نه با هم.

-موافقم... اگه چن روزی اعتصاب ریسندگی طول کشید و نتیجه نداد، نفت و راه‌آهن م باید اعتصاب کنن.

-حتی میشه صنف نونواخونه، بازاریا و پیشه‌ورا رو هم آماده کرد.» (محمود، ۱۳۵۷، صص. ۲۲۲-۲۲۴).

۳-۴- تحلیل مؤلفهٔ هنجار در رمان همسایه‌ها

حمایت اجتماعی همچون همیاری که رابطهٔ نزدیکی با هم دارند، در رمان همسایه‌ها مثبت است و مصادیق زیادی دارد که بیشتر آن‌ها در بین همسایه‌ها رخ می‌دهد. خالد و مادرش بیشترین حمایت اجتماعی را از همسایه‌ها در خانه‌ای که زندگی می‌کنند، دارند. باوجوداینکه خودشان در نبود پدر، گرفتار مشکلاتی هستند. دیگر نوع حمایت اجتماعی‌ای که در رمان بازتاب یافته، حمایت رهبران حزب توده از کارگران کارخانه‌ها است. اثرگذاری و کارایی اجتماعی در این رمان به دلیل گرایش سیاسی چپ و مارکسیستی نویسنده و عضویت در حزب توده، محدود به این حزب و رهبران آن شده و تعمداً نقش آن‌ها و تأثیرگذاری‌شان در جامعه و بر مردم، به‌ویژه کارگران و قشر ضعیف پررنگ جلوه داده شده است. وساطت اجتماعی نیز در خانه‌ای که همسایه‌ها در آن زندگی می‌کنند، به خاطر اختلافاتی که گاه بین آن‌ها پیش می‌آید، بازتاب ویژه‌ای دارد.

۳-۴-۱- حمایت اجتماعی

حمایت اجتماعی در مراسم سوگواری یکی از مهم‌ترین عناصری است که به افراد کمک می‌کند تا با فاجعه و اندوهی که در آن زمان تجربه می‌کنند، بتوانند بهتر مقابله کنند. این نوع حمایت از طریق ابراز همدردی، حضور فیزیکی، ارائه خدمات و حتی ارائه حمایت مالی می‌تواند به خانواده‌ها و افراد متأثر از سوگ کمک کند تا با شرایط دشواری که در آن زمان روبه‌رو هستند، بهتر کنار بیایند. حضور افراد در مراسم سوگواری نشان از همبستگی و همدردی با خانواده‌ها و افراد سوگوار است. این حضور فیزیکی می‌تواند به خانواده‌ها و افراد متأثر از فقدان عزیزی، کمک کند که احساس کنند که تنها نیستند و دیگران از آن‌ها حمایت می‌کنند.

هنگام فوت ننه حسنی، همسر رحیم خرکچی، همسایه‌ها و کاسبان محل از جمله مهدی بقال و شاطر حبیب، برای تشییع جنازه همراه رحیم خرکچی تا قبرستان می‌روند و بر ننه حسنی نماز میت می‌خوانند و او را به خاک می‌سپارند. مادر خالد، پسرهای رحیم خرکچی، حسنی و ابراهیم، را در خانه نگه می‌دارد و به خاطر وخامت حالشان اجازه نمی‌دهد به قبرستان بروند و بدین واسطه رحیم خرکچی را که دست و تنها است، یاری می‌کند. مهدی بقال هم در قبرستان به رحیم خرکچی که در فکر مراسم ختم است، قول می‌دهد، سیگار مجلس ختم را تأمین کند و کمک‌حالی برای برگزاری آبرومندانه مراسم باشد.

«ننه حسنی را سپردیم به خاک. ابراهیم و حسنی هلاک شده‌اند. صداشان گرفته و چشم‌هاشان سرخ شده است. مادرم نگاهشان داشت. نگذاشت بیایند قبرستان. نعش‌کش که رفت همه راه افتادند به طرف قبرستان. قاطی مردها شدم و رفتم قبرستان. خواجه توفیق پیشاپیش همه ایستاد و ما همه پشت سرش. نماز میت خواندیم. در لحد را رحیم خرکچی بست. بعد، خاک ریختیم و قبر را پر کردیم و نشانه گذاشتیم که اگر رحیم خرکچی دستش رسید، دوپست‌تایی آجر بیاورد قبرستان و ناصر دوانی «محض‌لله» قبر را ببندد. رحیم خرکچی تو فکر مجلس ختم است. مهدی بقال، دکان را بسته است و همراهمان آمده است قبرستان.

-سیگار مجلس ختمو خودم میدم... مگه همه‌ش چقد میشه؟

شاطر حبیب هم آمده است.» (محمود، ۱۳۵۷، صص. ۹۷-۹۸).

از وقتی ننه حسنی فوت می‌کند، مادر خالد بیشتر به فکر آنهاست و از هیچ کمکی به آن‌ها دریغ ندارد. حسنی با پدرش رحیم خرکچی زندگی می‌کند و مادر خالد هر وقت که می‌تواند لباس‌های او را می‌شوید و معتقد است، این کمک‌ها در عالم همسایگی راه دوری نمی‌رود و اجر آن محفوظ است

«هر وقت مادرم دستش برسد، لباس‌های حسنی را می‌شوید.» (محمود، ۱۳۵۷، ص. ۱۴۱).

مادر خالد همان‌طور که هوای حسنی را دارد و در مثال پیشین شرح داده شد، هوای دیگر همسایه‌ها را هم تا جایی که از دستش بر بیاید، دارد و به‌وضوح دلسوزترین فرد در میان همسایه‌هاست. عموبندر که بیمار می‌شود و در رختخواب می‌افتد و کسی را در شهر ندارد که از او مراقبت کند، مادر خالد به دادش می‌رسد و او را تیمار می‌کند تا بهبود یابد.

«عمو بندر چند روزی ناخوش بود. مادرم تر و خشکش می‌کرد. حالا بهتر شده است.» (محمود،

۱۳۵۷، ص. ۱۱۸).

۳-۴-۲- احساس اثرگذاری و کارایی اجتماعی

فعالیت‌های حزبی اثرگذاری بسیار زیادی در سیاست و جامعه دارد. این فعالیت‌ها شامل تشکیل گروه‌ها و انجمن‌ها، انتشار بیانیه‌ها و اخبار، برگزاری تجمعات و راهپیمایی‌ها، ترویج ایدئولوژی و ارزش‌های حزبی، اقدامات مربوط به اصلاحات قانونی و سیاست‌های عمومی، تأثیرگذاری در ساختارهای اجتماعی و فرهنگی، ترویج مشارکت سیاسی و به ویژه افزایش آگاهی عمومی است. حزب‌ها از طریق فعالیت‌های خود توانایی اثرگذاری بر سیاست و جامعه را دارند. این اثرگذاری ممکن است به‌صورت مستقیم و غیرمستقیم اتفاق بیفتد. اعضای حزب توده نیز در جهت ترویج ایدئولوژی‌های خود در شهر و روستاها مشغول به اطلاع‌رسانی و آگاهی‌بخشی به مردم بودند. اعضای حزب در اطراف شهر و نزدیک روستاها جمع می‌شدند و بعد از برگزاری جلسه‌شان به نزد روستاییان می‌رفتند و آن‌ها را از حقوق خود که از آن‌ها محروم بودند، آگاه می‌کردند. از نظام ارباب _ رعیتی انتقاد می‌کردند. از نبود مدرسه و امکانات بهداشتی و درمانی در روستاها سخن به میان می‌آوردند و سعی می‌کردند روستاییان را آگاه و برای احقاق حقوق خود برانگیزانند:

«بعد بعضی از بچه‌ها که از ما بزرگ‌ترند و سرشان بیشتر تو کار است، راه می‌افتند تو دهات مجاور، تو مزارع و تو باغستان‌ها و بنا می‌کنند با روستاییان حرف زدن. به حرف‌هاشان گوش می‌دهم. از زمین حرف می‌زنند که روستایی باید به نفع ارباب رویش جان بکند. از سهم زارع حرف می‌زنند که سالانه به قدر بخور و نمیری هم نیست. از بچه‌های دهاتی حرف می‌زنند که مدرسه ندارند. از بهداشت و دوا و درمان و تقسیم املاک حرف می‌زنند. غروب که می‌شود، دسته‌جمعی راه می‌افتیم به طرف شهر.» (محمود، ۱۳۵۷، ص. ۱۷۸).

مقاومت‌های سیاسی در زندان، نشان‌دهنده اراده و اصرار فرد در برابر سرکوب یک نظام است. این افراد به‌عنوان قهرمانان حقوق بشر و دفاع از آزادی‌های مدنی شناخته می‌شوند و تأثیرات گسترده‌ای در جامعه دارند. آن‌ها با نشان دادن اراده خود، الگو و الهام‌بخش برای سایر افراد مبارز در جامعه هستند. زندانیان سیاسی ممکن است با شکنجه،

انزوا، محدودیت ارتباطات و شرایط بد زندان مواجه شوند. باین حال، آن‌ها با تحمل این شرایط سخت، به دفاع از اعتقادات و مبارزات خود ادامه می‌دهند. پندار یکی از اعضای فعال حزب در قهوه‌خانه مشغول تعریف کردن خاطرات زندان و مقاومت در برابر شکنجه‌هایی است که کشیده و آن‌ها را قهرمانانه تحمل کرده است. خالد مقاومت پندار را کارآمد و جانانه می‌داند و آرزو می‌کند که به اندازه او شجاعت، شهامت و قدرت داشته باشد و بتواند اگر در شرایط مشابه قرار گرفت، همان قدر اثرگذار و کارآمد باشد.

«به پندار نگاه می‌کنم که دارد از زندان حرف می‌زند و از مقاومتی که کرده است. با لذت حرف می‌زند و با اشتیاقی که چشمان خوش حالتش را درخشان کرده است. از پندار خوشم آمده است. پیش از ظهر که از زندان حرف می‌زد و از مقاومتی که کرده بود، حسابتی گرفته بودم. دلم می‌خواست همچنین قدرتی و همچنین جراتی داشته باشم.» (محمود، ۱۳۵۷، صص. ۲۰۷-۲۱۰).

خالد در زندان هم در صحنه اعتراضات و اعتصابات برای بهبود کیفیت غذای زندان، نقش فعالی ایفا می‌کند. خالد هم‌روزه، مشغول گفتگو با زندانیان می‌شود و تلاش می‌کند، یکایک آن‌ها را قانع و با این اعتصاب همراه کند. ناصر ابدی را که زندانیان از او حساب می‌برند، توجیه می‌کند و با حضور پندار در بند، دوشادوش او به آگاهی‌بخش به زندانیان مشغول می‌شود و در اعتصاب غذایی که شکل می‌گیرد، نقش کارآمدی ایفا می‌کند، اما این اعتصاب با شکست مواجه می‌شود.

«- حالا تو به کار دیگه داری...»

- به کار اساسی...

- اعتصاب غذای زندونو می‌گم.

- همه ناراضی‌ان... همه احتیاج دارن که یه کسی بهشون بگه چیکار کنن...

- باید با یکی یکیشون حرف بزنی... باید همه‌شونو آماده کنی... باید وضع زندونو عوض کنی... باید نشون بدی که از اونا بهتر می‌فهمی... باید بهشون بفهمونی که آگه بخوان، خیلی کارا میتونن بکنن...

- باید بهشون بفهمونی که همه چیزو میشه تغییر داد... همه چیزو...» (محمود، ۱۳۵۷، صص. ۳۹۵-۳۹۴).

۳-۴-۳- وساطت اجتماعی

میانجیگری و وساطت در میان افراد به معنای دخالت و مشارکت در حل اختلافات و مسائل بین افراد است. این نوع فعالیت معمولاً به منظور رسیدن به یک توافق یا حل و فصل مسائلی که بین افراد وجود دارد، انجام می‌شود. مزایای

میانجیگری و وساطت در میان افراد شامل حل و فصل سریع تر اختلافات، افزایش فهم و همدلی بین طرفین، جلوگیری از تشدید اختلافات و حفظ روابط سالم و پایدار است. همچنین، این فعالیت ها می توانند به تقویت اعتماد اجتماعی و حل تعارضات بین افراد کمک کند.

صفحات آغازین رمان با صحنه دعوی یکی از ساکنین خانه، امان آقا با همسرش بلور خانم، شروع می شود. درحالی که امان آقا، بلور خانم را در حیاط به باد کتک گرفته است، دیگر همسایه ها جلوی در اتاق هایشان ایستاده اند و تماشا می کنند و کسی برای جدا کردنشان، پا پیش نمی گذارد. مادر خالد صدایش بلند می شود و می گوید یک نفر جلوی امان آقا را بگیرد و خودش او را دعوت به آرامش و از ادامه دعوا نهی می کند.

«همسایه ها رج زده اند جلوی اتاق ها و لام تا کام نمی گویند. مادرم از اتاق می زند بیرون.

-یه نامسلون جلوی این شمر ذوالجوشنو بگیره.

مادرم اخم کرده است.

-امان آقا قباحه داره، دیگه بسه.» (محمود، ۱۳۵۷، ص. ۱۳).

روزی که خالد را به اتهام شکستن شیشه های خانه غلامعلی خان به کلاتری می برند، امان آقا خودش را به کلاتری می رساند و ریش گرو می گذارد و میانجیگری می کند تا خالد را آزاد کنند و از جانب او قول می دهد که دیگر هیچ گونه مزاحمتی برای غلامعلی خان و خانواده اش ایجاد نکند. خالد به اینکه امان آقا به جای او قول داده است، متعهد است و نه تنها دوروبر خانه غلامعلی خان نمی گردد، بلکه همیشه راهش را دورتر می کند تا از اطراف خانه غلامعلی خان نگذرد.

«از آن وقت که امان آقا به جای من قول داده است که جلو خانه غلامعلی خان آفتابی نشوم، همیشه

وقتی خواسته ام از آنجا بگذرم، راهم را کج کرده ام و از پشت کل خرابه رفته ام... نه اینکه از

غلامعلی خان حساب ببرم. نه! بیشتر از امان آقا شرم دارم که به جای من ریش گرو گذاشته

است.» (محمود، ۱۳۵۷، ص. ۶۳).

یکی از جلوه های بازتاب وساطت اجتماعی در رمان همسایه ها از سوی خواجه توفیق، بین صنم و شاطر حبیب است که به قصد خراب کردن تنور صنم به خانه آن ها آمده است و معتقد است، نان پختن صنم در خانه، کار و بار او را کساد خواهد کرد. دعوا میان شاطر حبیب، صنم و پسرش کرملی بالا می گیرد، خواجه توفیق از اتاق بیرون می آید و تلاش می کند، شاطر حبیب را آرام و از معرکه دور کند، اما موفق نمی شود. شاطر حبیب تهدید می کند که فردا با بازرس برمی گردد تا تنور صنم را خراب کنند. خواجه توفیق در این میان جانب صنم را می گیرد و او را دعوت به آرامش می کند

و تأکید می‌کند که نگران نباشد، کاری از دست شاطر حبیب بر نمی‌آید.

«خواجه توفیق طرف صنم را می‌گیرد. خواجه توفیق با شاطر حبیب یکی به دو می‌کند. خواجه توفیق دست شاطر حبیب را می‌گیرد: خدا رو خوش نماید مانع روزی به پیرزن بشی. کرمعلی هجوم می‌برد به طرف شاطر حبیب. خواجه توفیق جلوش را می‌گیرد. شاطر حبیب فحش می‌دهد و از خانه می‌رود بیرون. خواجه توفیق به صنم می‌گوید: اصلاً تو فکرش نباش. هیچ کاری نمی‌تونه بکنه.» (محمود، ۱۳۵۷، صص. ۱۶۰-۱۶۲).

نتیجه‌گیری

از منظر مطالعه بازتاب وضعیت سرمایه اجتماعی در رمان همسایه‌ها می‌توان به مختصات کمی و کیفی کنش و روابط اجتماعی به‌عنوان یکی از کانونی‌ترین موضوعات جامعه‌شناسی و یکی از مؤلفه‌های مهم حیات و ساختار جامعه ایرانی در دهه بیست و آغاز دهه سی از نگاه رئالیستی محمود دست یافت. نتایج بیانگر آن است که وقایع پیش از ملی شدن صنعت نفت و نقش محوری مردم در آن و ایجاد فعالیت احزاب مختلف در ایران، از جمله حزب توده مؤثرترین عوامل بر شکل‌گیری سرمایه اجتماعی بازتاب یافته در رمان همسایه‌هاست. اشغال خوزستان از سوی نیروهای انگلیسی و حذف تدریجی قدرت مجلس، کابینه، سران مملکتی و احزاب توسط محمدرضا شاه پهلوی و ناکارآمدن شدن دولت در سطوح و نهادهای مختلف از عوامل مؤثر بر فرسایش سرمایه اجتماعی و شکل‌گیری مؤلفه‌های ضد سرمایه اجتماعی بازتاب یافته در این رمان است. همکاری پربسامدترین زیر مؤلفه سرمایه اجتماعی در این رمان با ۴۳ مورد و ۲۶/۰۶ درصد است و بیشترین موارد ضد سرمایه اجتماعی، متعلق به زیر مؤلفه بی‌اعتمادی انتزاعی با ۳۵ مورد و ۲۱/۲۱ درصد است.

ردیف	نوع زیرمؤلفه	تعداد	درصد
۱	بی‌اعتمادی بنیادی	۲	۱/۲۱
۲	بی‌اعتمادی بین‌شخصی	۲۰	۱۲/۱۲
۳	بی‌اعتمادی انتزاعی	۳۵	۲۱/۲۱
۴	همیاری	۲۷	۱۶/۳۶
۵	همکاری	۴۳	۲۶/۰۶

ردیف	نوع زیرموضوع	تعداد	درصد
۶	حمایت اجتماعی	۲۲	۱۳/۳۳
۷	احساس اثرگذاری و کارایی اجتماعی	۱۱	۶/۶۶
۸	وساطت اجتماعی	۵	۳/۰۳
جمع		۱۶۵	۱۰۰

همکاری که بیشترین بسامد بازتاب سرمایه اجتماعی را در این رمان به خود اختصاص داده است، مربوط به همکاری اقشار مختلف مردم خوزستان به ویژه اهواز، در راستای نهضت ملی شدن صنعت نفت است. در همه تحولات و جنبش‌های گوناگون اجتماعی بزرگ، نقش مردم، نقش معیار است. در قضیه صنعت نفت و ملی شدن نفت هم در اول دهه سی شمسی در کشورمان، مردم عامل بودند، مردم مؤثر بودند، حضور آنها موفقیت‌آور بود. زیرموضوع همیاری هم در این رمان مثبت است که نشان از وفور نوع دوستی و انسانیت در جامعه ایرانی ولو در شرایط دشوار اقتصادی و اجتماعی دارد. زیرموضوع‌های حمایت اجتماعی، احساس اثرگذاری و کارایی اجتماعی و وساطت اجتماعی با درصدهای مختلف مثبت است. مثبت بودن این زیرموضوع‌ها بیانگر تعاملات مثبت و ارزش‌های اخلاقی و انسانی والا در جامعه ایرانی است. زیرموضوع‌های اعتماد (اعتماد بنیادی، بین‌شخصی و انتزاعی) به صورت منفی، یعنی بی‌اعتمادی گسترده در این رمان بازتاب یافته است که برآیندی از شرایط سیاسی، اجتماعی و اقتصادی حاکم بر جامعه وقت است که به صورت بی‌اعتمادی گسترده در این رمان ظهور و بروز یافته است. بی‌اعتمادی انتزاعی که بیشترین بسامد بازتاب ضد سرمایه اجتماعی را در این رمان به خود اختصاص داده است، مربوط به ناکارآمدی و فساد حکومت و نهادهای دولتی آن مانند انتظامی، سلامت و درمان، اشتغال و ... و خفقان سیاسی حاکم بر آن دوره است که سبب بی‌اعتمادی هر چه بیشتر مردم به حاکمیت و نهادهای آن شده است.

کتابنامه

۱. احمدی، ع. (۱۳۸۹). قومیت، ملیت و سرمایه اجتماعی در ایران، سرمایه اجتماعی و وضعیت آن در ایران. پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.
۲. ازکیا، م.، و غفاری، غ. (۱۳۸۰). توسعه روستایی با تأکید بر جامعه روستایی ایران. نی.
۳. اژدری کوشا، م. (۱۳۹۶). تعامل هنجار حقوقی کیفری و هنجار اجتماعی در ایران (پایان نامه منتشر نشده کارشناسی ارشد)، تهران، دانشگاه تهران.
۴. امیرکافی، م. (۱۳۸۰). اعتماد اجتماعی و عوامل مؤثر بر آن. نمایه پژوهش، ۱۸، ۴۲-۹.
۵. بایرامی، س. (۱۳۹۴). حزب توده در خوزستان بین سال‌های ۱۳۲۷-۱۳۲۰. مطالعات تاریخی، ۴۷، ۵۴-۱۱.
۶. پاتنام، ر. (۱۳۹۲). دموکراسی و سنت‌های مدنی. ترجمه محمدتقی دلفروز. جامعه‌شناسان.
۷. پورترس، آ. (۱۳۸۹). سرمایه اجتماعی: خاستگاه و کاربردهایش در جامعه‌شناسی مدرن، سرمایه اجتماعی: اعتماد، دموکراسی و توسعه. چاپ سوم، شیراز.
۸. تاجبخش، ک. (۱۳۸۹). سرمایه اجتماعی: اعتماد، دموکراسی و توسعه. ترجمه افشین خاکباز، و حسن پویان. چاپ سوم، شیراز.
۹. جاوید، م. ج.، و ایزدی جیران، ا. (۱۳۸۹). سرمایه اجتماعی و وضعیت آن در ایران. پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.
۱۰. جمعی از نویسندگان. (۱۳۹۹). در جستجوی اعتماد اجتماعی در ایران. چاپ اول، پارسه.
۱۱. دستغیب، ع. (۱۳۷۸). نقد آثار احمد محمود. معین.
۱۲. رضوی فرد، ب.، و همکاران (۱۳۹۹). تحلیل محتوای رمان همسایه‌ها در حوزه بزهکاری کودک در پرتو یافته‌های جرم‌شناسی. آموزه‌های حقوق کیفری، ۱۷ (۲۰)، ۱۷۸-۱۴۹.
۱۳. روشنفکر، پ.، و ذکایی، م. س. (۱۳۸۵). جوانان، سرمایه اجتماعی و رفتارهای داوطلبانه. رفاه اجتماعی، ۶ (۲۳)، ۱۱۳-۴۶.
۱۴. زین‌آبادی، م. (۱۳۸۷). تئوری‌ها و نظریات مربوط به اعتماد اجتماعی در جامعه. پژوهشنامه پژوهشکده تحقیقات استراتژیک مجمع تشخیص مصلحت نظام، ۱۶، ۳۲-۹.
۱۵. فرهادی، م. (۱۳۹۴). فرهنگ یاریگری در ایران: درآمدی به مردم‌شناسی و جامعه‌شناسی تعاون. چاپ هفتم، مرکز نشر دانشگاهی.
۱۶. قاسمی، و.، و همکاران. (۱۳۸۵). سطح‌بندی سرمایه اجتماعی در شهرستان‌های استان اصفهان. رفاه اجتماعی، ۲۳، ۲۴۸-۲۲۵.

۱۷. گیدنز، آ. (۱۳۷۸). راه سوم، بازسازی سوسیال دموکراسی. ترجمه صبورى. شیراز.
۱۸. گیدنز، آ. (۱۳۹۹). پیامدهای مدرنیت. چاپ دهم، مرکز.
۱۹. متفکر آزاد، م. ع.، و همکاران. (۱۳۹۳). بررسی رابطه بین سرمایه اجتماعی و بهره‌وری کل عوامل تولید در ایران. جامعه‌شناسی اقتصادی و توسعه، ۳(۱)، ۱۶۳-۱۳۹.
۲۰. محسنی، م.، و همکاران. (۱۳۹۲). ماهیت و جایگاه انواع مشارکت در ضرب‌المثل‌های داستان‌نامه بهمنیاری. فصلنامه مطالعات توسعه فرهنگی اجتماعی، ۲(۱)، ۱۲۷-۱۰۱.
۲۱. محمود، ا. (۱۳۵۷). همسایه‌ها. امیرکبیر.
۲۲. وجدانی، ف.، و محصص. (۱۳۹۸). مبانی اعتماد اجتماعی در متون دینی، فصلنامه نظریه‌های اجتماعی متفکران مسلمان، ۹(۱)، ۳۱-۸۰.